

CIUMA

Istoria Morții Negre

DRACULA. Geschichte des Schwarzen Todes

Klaus Bergdolt

Copyright © Verlag C.H.Beck oHG, München 2011

CIUMA. Istoria Morții Negre

Klaus Bergdolt

Copyright © 2012 Editura ALL

Klaus Bergdolt

**Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BERGDOLT, KLAUS**

Cioma: istoria morții negre / Klaus Bergdolt; trad.:
Maria Cătălina Radu – București: Editura ALL, 2013

Bibliogr.

ISBN 978-606-587-148-9

I. Radu, Maria Cătălina (trad.)

616.9

Toate drepturile rezervate Editurii ALL.

Nicio parte din acest volum nu poate fi copiată

fără permisiunea scrisă a Editurii ALL.

Drepturile de distribuție în străinătate aparțin în exclusivitate editurii.

All rights reserved. The distribution of this book outside

Romania, without the written permission of ALL,

is strictly prohibited.

Copyright © 2013 by ALL.

Editura ALL : Bd. Constructorilor nr. 20A, et. 3,
sector 6, cod 060512 – București
Tel. : 021 402 26 00
Fax: 021 402 26 10

Distribuție : Tel. : 021 402 26 30 ; 021 402 26 33

Comenzi : comenzi@all.ro
www.all.ro

Redactare : Alina Bogdan
Tehnoredactare : Liviu Stoica
Corectură : Alina Bogdan
Design copertă : Alexandru Novac

CIUMA

Istoria Morții Negre

Ciuma a fost de-a lungul secolelor una dintre cele mai teribile epidemii ale omenirii. Extinderea copleșitoare a acestei boli și-a lăsat amprenta asupra cursului istoriei. Klaus Bergdolt îi înfățișează marșul triumfal cu toate consecințele dramatice pe care le-a avut de-a lungul istoriei, atât la nivel social și politic, cât și nivelul mentalităților. În cele din urmă a fost descoperit agentul patogen, dar nici până astăzi maladia nu a fost complet învinsă.

Klaus Bergdolt este profesor de istoria și etica medicinei la Universitatea din Köln.

*În amintirea Mariei Bergdolt,
născută Stahl.*

Cuprins

Cuvânt înainte.....	9
Ciuma și cercetarea ciumei.....	14
Epidemii în Antichitate.....	25
Medici, <i>regimina</i> și problema autorităților.....	33
Ciuma lui Iustinian.....	45
Catastrofa din 1348.....	50
Gândirea ultimilor ani.....	61
Experiența religioasă și existențială.....	70
Procesiunile flagelanților și pogromul evreilor.....	78
Minimizarea intenționată a pericolului.....	83
Exemplul Veneției.....	88
Napoli, Milano, Londra și alte orașe.....	94
Ciuma și artele frumoase.....	104
Ciuma și literatura.....	123
Dezlegarea enigmei.....	128
„Infestarea“ - întruparea fricii.....	135
Bibliografie.....	141

Cuvânt înainte

Ciuma constituie unul dintre cele mai mari evenimente comemorative ale Europei. Încă de timpuriu, în jurul acestei maladii s-a format un mit, fiind influențat de reputația manifestării bolii, precum și de ilustrarea metaforică a acesteia. Aceste aspecte au inspirat literați precum Albert Camus sau Andrzej Szczypiorski. Faptul că, nici după ultimele mari epidemii din Marsilia (1720) și Moscova (1750), Moartea Neagră nu a fost considerată o maladie învinsă se corelează cu realitatea amenințătoare a faptului că ciuma a făcut milioane de victime în afara Europei, în regiuni din China și India, chiar și în secolul al XIX-lea. După anul 1800, numai în Corfu (1812), Constantinopol (1825, 1837), Peloponez (1827/1828) și Hamburg (1812/1813) au decedat sute de oameni din cauza ciumei, dacă nu mai menționăm orașele „apropiate” din afara Europei, precum Cairo (1835) sau Alexandria (1834/1835). Asocierile deprimante care au luat naștere în acest context, în special în secolul al XIV-lea, au rămas încă vii în conștiința societății. De secole, ciuma a fost corelată cu ideea de suferință, disperare, moarte însingurată și agonie (care a fost totuși un fenomen de masă), distrugerea legăturilor sociale, pierderea siguranței religioase și ideologice, limitarea libertăților din motive utilitariste, precum

și o stare mentală aflată la limită. Tulburător rămânea și faptul că nu exista nicio terapie eficientă împotriva ciumei sau pentru prevenirea acesteia.

Totuși, în jurul anului 1900, s-a creat impresia că vechiul „flagel al omenirii“ a fost înlocuit, cel puțin în Europa Centrală și de Sud, de „noi“ maladii, precum holera sau tuberculoza. După cel de-al Doilea Război Mondial – ca urmare a credinței populare greșite cum că bacteriologia ar fi învins maladia în cele din urmă –, aceasta a fost privită temporar ca o temă cu un caracter impresionant ce aparținea istoriei sociale și istoriei medicinei. Abia în anii 1990, preocuparea pentru manifestarea bolii din punct de vedere istoric s-a bucurat de o revenire neașteptată în actualitate. Revistele de specialitate și jurnalele încă de atunci au adus în atenție „Întoarcerea maladiilor“ (Schadewaldt). Bacteriologii și virusologii se exprimă cu un grad tot mai ridicat de pesimism în această privință și atrag atenția asupra riscului unor epidemii globale. Tot mai multe virusuri potențiale rezistă la antibiotice și antivirale verificate, ca urmare a unei utilizări necontrolate. În plus, de ani de zile se așteaptă o epidemie de gripă similară celei din 1920, când au murit milioane de europeni, mai mulți decât în Primul Război Mondial. Rapoartele despre SARS (Sindromul Acut Respirator Sever) și gripa aviară, al căror agent patogen este înrudit cu virusul gripei Hong Kong și care – înlăturat și aproape uitat în vest – au făcut, se pare, milioane de victime începând din 1968, recomandă precauție și în regiunile în care epidemiile de masă par să fi fost demult învinse. Cunoscuta reputație a ciumei, care a supraviețuit în mod uluitor de-a lungul secolelor, este suficientă pentru a aduce în memorie scenariul de groază. Într-o concordanță uimitoare cu istorisirile mai vechi legate de această maladie, superioritatea *profilaxiei* este recunoscută din nou de specialiști

și de comitetele pentru situații de criză. Împotriva unor tulpini virale cu potențial de adaptare și mutație, care pot provoca diferite forme de gripă, aceasta pare să ofere mijloace puțin eficiente. Epidemia care amenință „din Orient“ corespunde și experienței istorice din Europa. Din nou sunt suspectate, ca în 1348, comerțul și transportul internațional. Unele mesaje negative amintesc de Evul Mediu Târziu. Emisiunile de știri și titlurile din ziare informează despre păsări care „cad din cer“ în Asia sau despre catastrofe naturale care altădată erau interpretate drept „semne aducătoare de calamități“. Maniera modernă de comunicare în ceea ce privește epidemiile, în ciuda tuturor *întreruperilor* și *discontinuităților*, are, se pare, o istorie lungă înaintea sa. Temerile se doresc a fi exagerate; privirea aruncată în trecut îndeamnă la vigilență. *Rupturile civilizației*, în opinia lui Norbert Elias, au însoțit aproape întotdeauna epidemii de masă fatale, imprevizibile. Este îndoielnic că sentimentul de siguranță construit pe gândirea rațională și pe cercetare (Lepenes), dobândit de omul occidental începând cu secolul al XIX-lea, ar opune rezistență celui creat de ideea unei catastrofe comparabile cu ciuma din 1348. Epidemiile, care au arătat limitele „medicinii convenționale“, au adus în uz, aproape întotdeauna, și măsuri exotice, respectiv alternativ-ezoterice, care nu au avut în niciun caz succes, însă au demonstrat fragilitatea teoriilor „mai raționale“. Faptul că, în vremuri caracterizate de pericol existențial, rațiunea și logica au găsit în sentimente și emoții un concurent puternic este, după cum arată însăși istoria ciumei, un fenomen fundamental uman. Nu există niciun motiv să credem că acest lucru s-ar fi schimbat în viitor.

Cercetarea epidemiilor din punct de vedere istoric oferă, în primul rând, un tablou real al contactului uman cu situațiile de criză. Aici se află, departe de orice idealizare a

istoriei ca *magistra vitae*, una dintre semnificațiile sale pentru prezent. Aceasta implică întrebarea cu privire la măsura în care societatea noastră, în situații similare, ar fi reacționat într-un mod mai puțin anxios și brutal decât societatea Evului Mediu Târziu sau a Perioadei moderne timpurii. În plus, clarifică faptul că, în ciuda unei tradiții străvechi, conviețuirea dintre om și animal ascunde pericole considerabile. De asemenea, aduce sub semnul întrebării conceptul de „siguranță organizată” prin statutul social și arată cum – în ciuda unei globalizări profitabile din punct de vedere economic și al unui multiculturalism moral – anxietățile existențiale profunde și nesiguranța pot duce la xenofobie și suspiciune față de *tot ceea ce este diferit*. Din istoria epidemiilor reies consecințele formulărilor cu substrat biologic ale anumitor teoreticieni sociali și politicieni ai secolului al XIX-lea, ca să nu mai menționăm cel de al Treilea Reich și predecesorii ideologici ai acestuia.

Ciuma a fost de-a lungul secolelor o experiență care nu avea cum să aducă împăcare sau consolare. Cunoștințele despre manifestările epidemiilor de altădată, dobândite din cronici sau povestite de bunici, duc mai degrabă la resemnare. *Teama primordială* în fața unei primejdii fatale s-a manifestat, după cum era de așteptat, într-o primă fază în 1348, când orice eveniment comparabil fusese deja uitat, reapărând ulterior în mai multe rânduri. Această nesiguranță – este vorba, de regulă, de adevărate *anxietăți* existențiale, în niciun caz doar de *teama* față de ciumă! – era de înțeles în contextul funcționării defectuoase a instituțiilor legislative, executive și caritabile. Ineficiența notabilă a medicinei convenționale galenice a amplificat efectul negativ. În condițiile în care, după cum s-a demonstrat începând cu secolul al XVI-lea, măsurile *administrative* au avut mai mult succes decât cele *medicale*, în

secolul al XVIII-lea acest fapt a condus la dezvoltarea unui stat puternic favorizat de Iluminism, care a încercat să monopolizeze medicina axată pe epidemii, aflată abia la început.

Caracterul fatal al ciumei a provocat anxietate atât la nivelul individului, cât și la cel al societății, fapt însoțit de multiple efecte mentale. Ca întotdeauna, rețelele sociale formate în Evul Mediu Târziu sau în perioada Renașterii puteau fi distruse în mod ireversibil în perioadele de epidemie. Fiecare știa din experiență că nu doar boala și moartea, ci și marginalizarea și izolarea socială care amenințau, puteau distruge prietenii, legăturile familiale și instituțiile sociale. Valurile de ciumă care au tulburat marile orașe ale Europei, dar și Orientul Apropiat musulman începând cu secolul al XIV-lea, au un caracter de sumbră recurență, semănând îndoială în fața dreptății divine și lăsând omenirea să privească doar pe jumătate cu optimism spre viitor.

Ciuma și cercetarea ciumei

Istoria ciumei a ajuns în ultimii ani în aria de dezbateri a ideologiilor științifice. Asocierea nu mai puțin istorică cu întrebări social-istorice direcționează interesul către un domeniu de cercetare care, din cauza legăturilor strânse cu medicina științifică, a fost evitat pentru o bună perioadă de timp. Noțiunile deja menționate de *rupturi* și *discontinuități*, precum și influența Deconstructivismului, creează imaginea unor distanțări mai mult sau mai puțin normale, care se repetă în aceeași manieră, a unor reprezentări, temeri și reacții individuale și colective aproape identice care însoțesc epidemia.

În cazul descrierilor epidemiilor din Antichitate, cum este și *Ciuma* lui Tucidide, există de multă vreme un consens cu privire la faptul că nu este vorba despre epidemii provocate de bacilul *Yersinia pestis*. Însă unii autori pun sub semnul întrebării epidemiile de ciumă din Antichitatea Târzie, Evul Mediu Timpuriu și chiar din secolul al XVI-lea (Cohn). Prin urmare, *Ciuma filistinilor* menționată în Biblie (Samuel I, 5-6) a fost înțeleasă de unii ca ciumă în sensul clasic, o teză temerară dacă ne gândim la intenția autorului Vechiului Testament și la rolul toposurilor tradiționale ale descrierii epidemiilor. Abcesele (în ebraică: *Apholim*) au însoțit numeroase epidemii, șobolanii și șoarecii reprezentând de secole

simbolul răului. Întrebarea dacă în spatele unor noțiuni precum *pestis* (gr. *loimós*, ebr. *deber*) sau *magna mortalitas*, care din Perioada modernă timpurie au fost traduse în limba germană prin *Pest*, în engleză prin *plague*, în franceză și italiană prin *peste*, nu sunt incluse și alte boli pandemice periculoase aprinde cu siguranță spiritele, fiind imposibil de dat un răspuns sigur.

Așa cum nici un medic bun nu s-ar hazarda să pună un diagnostic final pe baza unor informații telefonice, la fel nici un istoric sau bacteriolog nu ar putea afirma cu toată siguranța că în cazul *Ciumei lui Iustinian* din secolul al VI-lea sau al *Morții Negre*, care a infestat Europa între 1347 și 1352, a fost vorba despre o ciumă adevărată. În special în SUA (Cohn) și în Germania (Vasold) s-au purtat recent dezbateri entuziaste în jurul acestui subiect. Uneori s-a făcut dovada unui obiectivism mai degrabă proscris al „cunoștințelor de științe naturale secundare“. Rezultatele controversate ale biologilor sau ale bacteriologilor, care se ocupau de asemenea de aspectele istorice, au fost evaluate ca date științifice și utilizate pentru a „dezminți“ explicațiile tradiționale, însă cel puțin la fel de plauzibile. Recent a fost expusă și ipoteza conform căreia în Antichitate, probabil în Mesopotamia, au existat anumite epidemii provocate de virusuri inactivate până atunci, care au cauzat mutația unei gene (*CCR₃*). Asta a condus la imunizarea împotriva „ciumei“ și – prin transmitere genetică – în zilele noastre ar trebui să ne protejeze împotriva infecției cu virusul HIV (Duncan).

În realitate, *diagnosticarea retrospectivă a ciumei*, favorizată de pozitivismul în domeniul medical al secolului al XIX-lea și acceptată de istoricii specializați în epidemii, pare să aibă un caracter pronunțat academic și mult mai puțin senzational decât era de așteptat. Fascinante în istoria ciumei au fost de

fapt – după cum dovedesc cercetările de bază din secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea – implicațiile sociale, politice și psihologice, precum și unele dintre toposurile tradiționale de la Tucidide, respectiv descrierile dramatice ale vieții cotidiene. Din Antichitate până în Perioada modernă timpurie, variola, tifosul, malară, febra dengue și alte epidemii au fost, se pare, descrise ca „ciumă“. Acest lucru a fost posibil deoarece imaginea finală a bolii – de exemplu hemoptizia, pierderea rapidă în greutate, amețea, diareea, abcese, inflamarea ochilor – era deseori similară. Colapsul sistemului imunitar stârnește o simptomatologie mai mult sau mai puțin unitară, care duce rapid la moarte. De asemenea, ciuma slăbea organismul astfel încât, în momentul în care se răspândea, putea disemina cu ușurință alte boli. Umflarea nodulilor limfatici putea fi interpretată greșit drept „ciumă bubonică“, la fel și „petele negre“ sau hemoragiile interne ale pielii. În mod clar, nu trebuie subestimat empirismul vechilor medici. După cum critica Petrarca, unul dintre cei mai importanți martori literari ai ciumei din Evul Mediu Târziu, eficiența terapeutică a acestora era minimă, însă capacitatea de diagnosticare era considerabilă. Pare îndrăzneț afirmația că nu au putut deosebi maladiile. Aceasta nu exclude faptul că uneori, nu mai rar decât în zilele noastre, au fost puse diagnostice fundamentale eronate (Rodenwaldt).

Caracterul coruptibil al diagnozei retrospective nu este confruntat totuși cu nu mai puțin problematica *relativizare a diagnosticelor*. Lectura mai multor cronici ale epidemiilor din Evul Mediu Târziu până în Perioada modernă timpurie ne lasă încă să presupunem că, în acest caz, este tematizată „pedeapsa divină“, al cărei bacil a fost descoperit de Alexandre Yersin în 1894 în Hong Kong și care era semnalată în manifestarea practică a epidemiei prin simptomul de *ciumă a*

plămânilor și ciumă bubonică. În Germania le-a revenit meritul lui Dinges și lui Schlich de a fi deschis din nou dezbaterea, după ce fuseseră pregătite de Bulst și alții în anii 1970 și 1980. Multe dintre antologiile și articolele de conferință apărute în ultimii ani (Dinges/Schlich 1995, French 1998, Ulbricht 2004, Meier 2005), precum și câteva monografii (Bergdolt 1994, Naphy/Spider 2002, Cohn 2002, Vasold 2003, Benedictow 2004) dovedesc interesul tot mai mare pentru acest subiect. Sub influența discursurilor social-istorice, au fost scoase în evidență lacunele cercetărilor întreprinse până în prezent, cu privire la perspectiva pacienților puternic prelucrată, respectiv experiența subiectivă a maladiilor (Stolberg) sau interacțiunea fascinantă dintre „epidemie și societate“ (Ulbricht). Nu toate rezultatele cercetării social-istorice a ciumei au fost cu adevărat senzaționale, în comparație cu lucrări mai vechi. Deseori au fost analizate și reinterpretate documente bine-cunoscute (ceea ce este cu siguranță dreptul deplin al istoricilor!). Unii autori pun la îndoială calitatea cercetării istoriei maladiilor practicate până în prezent. Până în anii 1970, aceasta se baza – conform criticii – în cea mai mare parte pe reprezentarea aproape mitică a unei îmbunătățiri progresive a cunoștințelor medicale, care s-a manifestat tocmai în lupta împotriva epidemiilor. Însă, un fapt a fost trecut cu vederea. Și anume că, în istoria ciumei, medicii au prezentat cercetări de bază de o importanță deosebită, dacă ne gândim la Studiul Veneția al lui Rodenwaldt. Scepticismul față de istoricii de formație medicală care au tratat epidemiile se leagă nu rareori de critica adusă vindecătorilor și medicilor, care, din perioada Iluminismului, au exercitat o influență uluitoare la nivel social și politic. Dinges a creat în cadrul acestei conexiuni un interesant model „social-istoric“ al interpretării epidemiilor, care se sprijină pe patru piloni:

bolnavii, grupul neomogen al vindecătorilor (chiar dacă dominat de medici), autoritățile și, în cele din urmă, anumite fracțiuni sociale, precum „industria“ sau „uniuni“ care, în realitatea cotidiană din timpul catastrofelor, se disting printr-un anumit interes. Aceste grupuri creează prin discursurile și practicile lor o mulțime de relații care sunt influențate de epidemii atât în mediul individual, cât și în cel social. Acestea din urmă au fost astfel interpretate din nou ca un anumit tip de construcție socială.

O evaluare complet necritică a anumitor metode și paradigme ridică la unii autori întrebarea dacă perspectiva catastrofelor istorice provocate de epidemii, criticată de alții, în parte din cauza preferințelor discursive mai desuete din zilele noastre, nu a fost înlocuită de paradigme noi, nu mai puțin rigide, care ar trebui să subordoneze evenimentele trecutului paradigmelor sociale, respectiv „cultural-istorice“, iar în cazul de față, concepției istorice a lui Foucault. Pe de altă parte, datorită noilor abordări, cercetarea epidemiiilor primește, după cum s-a menționat, impulsuri importante, care readuc în centrul dezbaterilor aspecte ignorate până acum. Întrebări cu privire la eficiența autorităților, practicile puterii executive, legătura dintre pericol, rang și statut, rolul medicilor din orașe și a cronicarilor, practicisul superior al autorităților care putea fi observat deja la 1348 în comparație cu medicina construită în jurul teoriei galenice a miasmelor, reacțiile grupurilor sociale (de exemplu breslele, ordinele, bisericile) în fața pericolului și fenomenul anxietății individuale și colective, precum și efectele concomitente religioase, psihologice și, mai ales, sociale au fost din nou scoase în evidență. Pentru prima dată au fost realizate consultări sistematice în număr mai mare, anterior acestea fiind efectuate doar individual (Biraben, 1975). Însă, cel mai important, au

fost întreprinse numeroase analize regionale, ale căror rezultate au îmbogățit imaginea vastă a realităților cotidiene ale ciumei cu fațete interesante (Jankrift, Schluchtman, Höhl, Guerrini, Schlenkrich, Boyens ș.a.). S-au creat acum, după modelul comunelor germane, ospicii pentru ciumă, spitale și stațiuni de carantină, care înainte existau în special în Italia (Ulbricht). Interesante sunt și studiile care prezintă soarta diferită a bărbaților și a femeilor (Härtel).

În cele din urmă, în cercetarea timpurie a ciumei a fost invocat de asemenea „sfârșitul unui mit“. Catastrofa Războiului de 30 de ani a creat în Europa teoria unui *mit al ciumei*. Mai exact, a atribuit Morții Negre imaginea unei epidemii îngrozitoare. Mai întâi, germanii asociaseră experiența traumatizantă a războiului cu numeroase epidemii de ciumă și au atribuit-o epidemiilor anterioare. Ulterior, ciuma din Evul Mediu a devenit „cea mai ucigătoare dintre toate epidemiile“ (Vasold). În realitate, Moartea Neagră a infestat doar între anii 1625 și 1635 nenumărate orașe germane, cum ar fi Nördlingen, Augsburg, Nürnberg, Bamberg, Rothenburg, Kulmbach sau Strasbourg. Însă, doar evenimentele din Italia, din secolul al XIV-lea, ar fi fost suficiente pentru a furniza dovezi cu privire la *acea* situație excepțională (Bergdolt, 1989).

Având în vedere caracterul *relativ* contagios observat în secolul al XIX-lea și răspândirea *lentă* a unor epidemii de ciumă asiatică, au fost puse sub semnul întrebării și epidemiile din Evul Mediu Târziu până în Perioada modernă timpurie, a căror contagiozitate ridicată și răspândire *rapidă* este mărturisită de contemporani. Presupunerea că bacilul ciumei a putut suferi mutații între timp (nimeni nu poate afirma cu siguranță că agresivitatea unui bacil atât de puternic poate rămâne identică după atâtea secole!), joacă un rol nesemnificativ în această discuție. Experiența științifică conform